

УДК : 616.89-008.442-008.12:340.63

DOI: 10.15587/2519-4798.2017.108071

СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНА ОЦІНКА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОТЕРПІЛИХ ВНАСЛІДОК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

© О. А. Козерацька

Проведено аналіз науково-практичних підходів до судово-психіатричної оцінки потерпілих внаслідок сексуального насильства. Наведено визначення понять «сексуальне насильство». Виділено основні форми «віктимної поведінки», дана його класифікація. Наведено особливості віктимної поведінки в залежності від освіти, сімейного стану, віку і особливостей особистості потерпілих

Ключові слова: судово-психіатрична оцінка, віктимна поведінка, потерпілі, сексуальні злочини, розлади сексуального потягу

1. Вступ

В останні роки в Україні та світі спостерігається невтішна тенденція до зростання злочинності на сексуальному підґрунті. За даними МВС в місцях позбавлення волі за скоєння сексуальних правопорушень відбувають покарання 22 % загальної кількості засуджених та більше 1/3 з них – повторно, що свідчить про недостатність профілактики даного виду правопорушення. Останнє підтверджується тими обставинами, що за опублікованими даними [1, 2], кількість тільки зафіксованих сексуальних деліктів зросла за період 2007–2017 рр. удвічі. Відомо також, що у 72 % осіб, що скоїли зґвалтування, діагностуються психічні аномалії [3, 4]. Сексуальне насильство полягає в спричиненні не тільки фізичного, але і психічного страждання потерпілим. Згідно останнім дослідженням [5, 6] у переважній більшості жінок як наслідок зґвалтування розвивається посттравматичний стресовий розлад.

Вивченню сексуальних правопорушень присвячений ряд досліджень останнього десятиріччя [7–13]. Як свідчить аналіз літератури багаточисленні аспекти проблеми судово-психіатричної експертизи осіб, які скоїли злочини на сексуальному підґрунті досліджені не в повному обсязі. До останнього часу не розроблено чітких критеріїв судово-психіатричної оцінки психічних розладів у осіб, які скоїли сексуальні правопорушення, зокрема критеріїв “обмеженої осудності”. Не завжди враховується той факт, що сексуальна поведінка являється результатом інтеграції соціальних, психологічних, соціально-психологічних, біологічних факторів та сексуальний делікт, який є одним з видів порушення поведінки, також відображає різні рівні взаємодії особистості та середовища. Виходячи з цього комплексне дослідження осіб, об’єднаних загальною ознакою наявності елемента агресії в структурі сексуальної протиправної поведінки являється актуальним та своєчасним для виявлення чітких критеріїв оцінки їх психічного стану. Це може посприяти в розкритті механізмів суспільно-небезпечних діянь (СНД), а також уточненню шляхів профілактики повторних СНД. Особливу актуальність темі дослідження надає взаємна детермінованість кримінальної агресії та

негативних процесів у суспільстві: економічна криза, трансформація політичних систем та правових інститутів, переоцінка цінностей та девальвація ідеалів. Неприятливі макро- та мікросоціальні фактори впливу на людину сприяють формуванню у неї кримінальної агресії, яка проявляється у вигляді тяжких злочинів проти життя та здоров’я особи. Намагання на державному рівні нівелювати вплив цих факторів знайшло своє відображення у Міжгалузевій комплексній програмі «Здоров’я нації» – стратегія розвитку охорони здоров’я на 2015–2025 роки. В розділі «Розробка плану дій в області психічного здоров’я» серед пріоритетних стратегічних програм зазначені профілактичні заходи по попередженню насильства щодо жінок та дітей.

В широкому значенні сексуальне насильство визначають як використання людини іншою особою для отримання сексуального задоволення, тобто сексуальне насильство припускає не тільки пряме здійснення статевого акту [14, 15]. Зміст насильства полягає в тому, що людина, яка стала його жертвою, поза власної волі стає об’єктом задоволення сексуального бажання іншого. При цьому фахівці підкреслюють [16, 17], що сексуальне насильство завжди супроводжується приниженням, відчуттям ображеної гідності, втратою незалежності, неможливістю ухилитися від ситуації, що має сексуальний підтекст. Таке широке трактування поняття «сексуальне насильство» обумовлено тим, що різні сексуально забарвлені стимули викликають у різних людей психічні травми з різними як за часом, так і за силою впливу, наслідками [18, 19].

2. Обґрунтування дослідження

Віктимологічні чинники відіграють істотну роль в генезисі злочинної поведінки, особливо в ситуації сексуального насильства, тому у багатьох наукових дослідженнях мова йде про вину жертви у зародженні і розвитку злочинів [20, 21]. Але на теперішній час не наведені чітко визначені критерії віктимологічної поведінки потерпілих за сексуальними злочинами. На основі вивчення віктимологічних аспектів будується віктимологічна профілактика злочинів, з’являється можливість нівелювати наслідки

перенесеної психотравми, а дослідження характеру відносин «злочинець-жертва» є необхідним практично у всіх випадках, коли вони можуть стати ключем до встановлення злочинця і мотивів злочину, причин і умов його здійснення [22, 23]. Але в даних роботах не визначені критерії оцінки мотивів скоєння сексуального правопорушення.

Таким чином, вищенаведене свідчить про необхідність пошуку нових шляхів у дослідженні критеріїв судово-психіатричної оцінки осіб, які потерпіли від сексуального насильства внаслідок кримінального правопорушення та віктимної поведінки потерпілих для аналізу ситуації противоправного діяння та розробки профілактичних засобів для попередження скоєння сексуальних злочинів. Для клінічної практики будуть мати значення виявлені дані про структуру психічних розладів, вплив соціальних, біологічних, особистісних, ситуаційних чинників та їх зв'язок з агресивною кримінальною поведінкою вищезазначених осіб, що дозволить удосконалити прогнозування та попередження агресивних дій, а також проведення судово-психіатричних експертиз та оцінку психічних та поведінкових розладів у даного контингенту підекспертних, які скоїли злочини на сексуальному підґрунті.

3. Мета дослідження

Провести аналіз науково-практичних підходів до судово-психіатричної оцінки потерпілих внаслідок сексуального насильства. Виявити взаємозв'язок між особистісними рисами жертви та мотивацією противоправного діяння та можливих заходів профілактичного характеру.

4. Матеріали та методи дослідження

Дослідження ґрунтується на основі аналізу суцільної вибірки з підекспертних, які скоїли кримінальні правопорушення на сексуальному підґрунті та знаходилися на судово-психіатричній експертизі в Київському міському центрі судово-психіатричної експертизи з 2001 р. по 2015 р. (протягом 15 років). На 2017 рік досліджено 279 підекспертних, з них 275 чоловіків та відповідно 4 – жінки, середній вік досліджуваних $35,2 \pm 2,0$ років. Також проводилося дослідження потерпілих у рамках проведення судово-психіатричної експертизи за даний проміжок часу для вивчення питання можливої віктимної поведінки з боку потерпілих, їх характерологічних особливостей, що допоможе при вивченні питання відносно мотивації противоправного діяння та можливих заходів профілактичного характеру, на 2017 рік досліджено 69 потерпілих, з них 59 жінок та відповідно 10 чоловіків, серед них за віком – до 12 років – 26 потерпілих, з них 20 дівчат та 6 хлопчиків, 12–18 років – 33 потерпілих, з них 29 дівчат та 4 хлопчика, 18–25 років – 3 потерпілі, вище 25 років – 5 потерпілих. За освітою: вища освіта – 1 потерпілий; середня спеціальна освіта – 6 потерпілих, середня загальна освіта – 55 потерпілих, незакінчена середня освіта – 7 потерпілих.

Збір інформації проводився шляхом викопіювання даних з різних офіційних документів: медичних карт стаціонарного хворого, матеріалів кримінальної справи, актів СПЕ в спеціально розроблену карту обстеження, яка містить загальні відомості про підекспертного та експертизу, анамнестичні, соціально-демографічні, клінічні та індивідуально-психологічні особливості жінок, дані про особу потерпілого, кримінал та посткримінальну ситуацію, поведінку підекспертного в період проведення СПЕ.

Для досягнення поставленої в роботі мети використовувались наступні методи дослідження: анамнестичний, клініко-психопатологічний, соціально-демографічний, експериментально-психологічний, метод експертного дослідження документації, судово-психіатричного аналізу генезу СНД, статистичний.

Анамнестичний метод використовувався для збору та аналізу даних щодо спадковості, анамнезу життя, хвороби та кримінального анамнезу досліджуваного контингенту.

Клініко-психопатологічний метод дозволив визначити нозологічні форми, характер та динаміку патологічного процесу, умови і причини розвитку психічних порушень у підекспертних жінок.

Соціально-демографічний метод використовувався для аналізу таких показників як вік, рівень освіти, сімейний стан, відношення до праці, наявність антисоціальної поведінки, зловживання спиртними напоями та наркотичними речовинами, тощо.

Експериментально-психологічний метод використовувався експертами психологами для виявлення індивідуально-психологічних особливостей особистості за методиками проведення психологічних досліджень, внесених до Реєстру методик проведення судових експертиз згідно протоколу № 22 засідання секції судово-психологічної експертизи при НКМР МЮ України від 29.04.2010 р.

Особливості уваги та сенсомоторних реакцій визначалися за допомогою «Комплексної методики дослідження психологічних особливостей уваги та сенсомоторних реакцій (проба Є. Крепелина, таблиця Шульте, проба на переключення, відлічування, розстановка чисел, тощо)», «Методики дослідження концентрації та стійкості уваги» (модифікація методу Пьерона-Рузера).

Дослідження пам'яті проводилося за «Комплексною методикою дослідження психологічних особливостей пам'яті (тест зорової та слухової пам'яті, короткочасної, оперативної пам'яті, пам'яті на числа, образи, тощо)».

Рівень та перебіг процесів мислення визначався за допомогою «Комплексної методики дослідження рівня та перебігу процесів мислення (класифікація, виключення, виділення суттєвих ознак, утворення простих та складних аналогій, пояснення метафор, прислів'їв, визначення закономірностей, тощо, для дослідження асоціативних процесів мислення та опосередкованого запам'ятовування використовувалася «Методика «Піктограми».

Рівень інтелектуального розвитку вивчався за допомогою «Комплексної методики діагностики рівня інтелектуального розвитку Векслера (шкали виміру інтелекту, субтести)» «Методики визначення інтелектуального рівня, зорової та слухової пам'яті (Аналітичний тест інтелекту та тест пам'яті Мейлі)», «Методики дослідження рівня інтелектуального розвитку Дж. Равена (шкали прогресивних матриць Равена)».

Дослідження особистісних особливостей психологічних досліджень проводилося за допомогою «Методики визначення типологічних психологічних особливостей особистості Айзенка (опитувальники)» – для виявлення ступеню вираженості типу темпераменту та рівня розвитку типологічних властивостей особистості, «Методики Г. Роршаха (дослідження психологічних особливостей провідних детермінант життєдіяльності особистості)» – для діагностики структурної характеристики особистості: індивідуальні особливості афективно-потребової сфери та пізнавальної діяльності (когнітивний стиль), внутрішньо-особистісні й міжособистісні конфлікти і заходи боротьби з ними (захисні механізми), загальну спрямованість особистості (тип переживання) тощо.

Для розкриття мотиваційного аспекту особистості використовувалася «Методика ТАТ (тест тематичний апперцепції)» – дослідження мотиваційних диспозицій особистості. «Методика С. Розенцвейга (дослідження реакцій на фрустрацію)» використовувалася для визначення рівня фрустраційної толерантності. «Методика ММРІ (Мінесотський багатофакторний особистісний опитувальник)» – для дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, типових способів поведінки і змісту переживань у значущих ситуаціях, адаптивних і компенсаторних можливостей в умовах стресу. Для виявлення типу особистісної спрямованості використовувалася «Методика незакінчених речень (різновид асоціативного проективного тесту)».

Особливості самооцінки досліджувалися за «Методикою дослідження самооцінки Дембо-Рубінштейн», «Методикою дослідження самооцінки САН (стан, активність, настрій)», «Методикою дослідження самооцінки Ч. Д. Спілберґера-Ю. Л. Ханина». Для оцінки рівня тривоги використовувалася «Методика дослідження виявів тривоги (шкала тривоги Ж. Тейлора та її модифікації)». Для дослідження соціальної перцепції та інстинктивних потреб особистості – «Методика «Сонди тест»» Ставлення до себе визначалося за «Методикою дослідження ставлення до себе (опитувальники самоставлення особистості)».

Метод експертного дослідження документації використовувався для всебічного вивчення матеріалу судово-психіатричних експертиз (медичних карт стаціонарного хворого, матеріалів кримінальної справи, актів СПЕ тощо).

Метод судово-психіатричного аналізу генезу СНД дозволив розглянути механізм формування та реалізації агресії через розкриття даних на клінічних, соціальних та особистісних осях, тобто встановити криміногенні чинники, які брали участь у процесі

формування та реалізації агресії, визначити роль кожного з них.

Статистичним методом здійснено порівняльну обробку отриманих даних з використанням критеріїв Ст'юдента та Фішера для встановлення достовірних відмінностей між показниками в основній, групі порівняння та ретроспективній групі. Достовірними вважались розходження, для яких значення відповідного критерію перевищувало критичне при рівні значимості $p < 0,05$. Статистична обробка та оцінювання даних здійснювалось з використанням стандартних пакетів прикладних програм Microsoft Excel 2013 та IBM SPSS Statistics 20 for Windows.

4. Результати дослідження

Важливою в рамках дослідження вважаємо наступну віктимологічну диференціацію:

- соціально-демографічну (вік, стать, сімейний і соціальний стан);
- культурно-освітню (рівень освіти, знання, навички, уміння);
- морально-психологічну (погляди, інтереси, потреби, емоційно-вольова характеристика);
- поведінкову характеристику жертв сексуальних злочинів.

Деякі автори вважають, що раса і національність самі по собі не можуть визначати характер поведінки їх представників. Люди різних етносів відрізняються темпераментом і психікою, але ця відмінність не є основним детермінантом провокаційної поведінки [24, 25].

У дослідженні встановлено, що сімейний стан жертв злочинів характеризується наступним чином:

- 9,8 % з їх числа перебували в зареєстрованому шлюбі;
- 7,9 % – в цивільному шлюбі;
- 82,3 % не знаходилися в шлюбних стосунках;
- мешкали з батьками 47 % жертв;
- 28,5 % мешкали одні, втративши зв'язки з родичами.

Розглядаючи соціальний статус жертв, виявлено, що більша їх частина займає досить низьке соціальне положення:

- 26,1 % – наймані робітники, що мають відносно невисоку кваліфікацію або зайняті некваліфікованою працею;
- 18,6 % – особи без постійного джерела доходів;
- 15,7 % – пенсіонери;
- 3,6 % – приватні підприємці;
- 2,4 % – інваліди;
- 14,8 % і 18,8 % – відповідно студенти та учні середніх шкіл.

Низький соціальний статус потерпілих, якому відповідає низький освітній і культурний рівень, має істотне віктимологічне значення.

Представляє певний інтерес характер взаємин злочинця з потерпілою. Так, у третині зґвалтувань була обрана випадкова жінка, напад на яку був раптовим, оскільки гвалтівник намагався залишитися невпізнаним і після вчиненого втік. У 15 % ви-

падків злочинець знайомився з потерпілою напередодні вчинення злочину, polegшуючи таким чином сексуальний напад. В обох випадках з боку винного переважало фізичне насильство, у результаті якого потерпілим заподіювалися тілесні ушкодження й психічні травми. Досить часто гвалтівники були знайомі з потерпілими за місцем проживання (29,1 %) або підтримували дружні стосунки. Сексуальне насильство з боку родичів (12,3 % зґвалтувань і 4,5 % замахів на зґвалтування) розподілилося приблизно порівну між батьками й вітчимами, братами, дядьками. Подружнє насильство мало місце у 2–3 % випадків.

У дослідженні визначені провокуючі форми поведінки жертв сексуального насильства різного віку. Пасивно-провокуюча поведінка, яка створює відчуття невинуватості сексуальної доступності, притаманна неповнолітнім жертвам (27,92 %). Активно-провокуюча форма, що передбачає створення ефекту надмірної сексапільності, неадекватного кокетства, флірту із виключенням безпосереднього статевого акту, переважає у повнолітніх потерпілих (56,15 %). Проте, абсолютно «чистих» форм як активно-, так і пасивно-провокуючої поведінки автором не відмічено. У молодіжному середовищі більшість сексуальних злочинів (54,43 %) скоюють по типу *dating violence* («швидкоплинних знайомств»).

Малолітні (до 14 років) і неповнолітні (14–18 років) особи в силу властивих їм вікових особливостей, як правило, не здатні адекватно оцінювати передкримінальну ситуацію і регулювати свою поведінку відповідно до неї.

У дослідженні визначено, що умови виховання неповнолітніх 14–18 років, їх взаємовідносини з батьками та однолітками є факторами, які впливають на рівень їх віктимності. Встановлено, що діти, які виховуються у сім'ях з низьким культурно-освітнім рівнем батьків, низьким рівнем матеріального достатку мають занижену самооцінку, через що рівень віктимності у них високий. Проте й дівчата, які живуть у сім'ях з високим матеріально-культурним рівнем, і мають завищену самооцінку, теж демонструють достатньо високу ступінь віктимності. Індивідуально-психологічними умовами та факторами віктимності є ціннісні орієнтації, комунікативна, мотиваційна й емоційно-вольова сфера і Я-концепція. Чим вище рівень віктимності, тим більшою мірою зазначені психологічні фактори відрізняються від нормативних показників.

Якщо розглядати жертвовність за ознакою статі відносно злочинів, пов'язаних з насильницькими діями сексуального характеру, кількісна перевага традиційно належить жінкам: 71,4 % і 28,6 % відповідно, при цьому якщо жертви жіночої статі представлені різними віковими категоріями, жертви чоловічої статі найчастіше не досягають віку повноліття.

За даними [26–28] потерпілими у зґвалтуванні у 65–70 % випадків є дорослі жінки віком від 18 до 30 років. З врахуванням регіональних особливостей, встановлено, що для рекреаційних територій, де рівень міграції населення дуже високий, характерним є той факт, що злочинець і потерпіла в 70 % не були знайомі

або познайомилися перед зґвалтуванням, в той час як у сільських районах в 65 % випадків злочинець і жертва знали один одного, часто знаходилися в одній компанії.

Доведено, що визначення рівня віктимності слід проводити в осіб, які постраждали від сексуального злочину та в них немає негативних змін у психіці. Установлено, що зґвалтування неповнолітніх призводить до виникнення у них посттравматичних стресових розладів, які можуть проявлятися через рік після скоєння злочину [29–31].

Поведінка, що є негативним елементом механізму зґвалтування, не завжди є критерієм негативної характеристики потерпілої. Не виключено, що це лише випадковий епізод в житті, збіг обставин (в цілому 78,5 % потерпілих характеризуються позитивно). Але певна частина жертв (21,5 %) характеризується негативно. Підвищеною здатністю ставати жертвами кримінального насильства володіють особи, що характеризуються стійкою асоціальною поведінкою і морально-побутовою розбещеністю. Багато жертв зґвалтування характеризуються не лише провокаційною поведінкою перед здійсненням над ними насильства, але й легко піддаються спокусі, готові вступити у випадковий зв'язок, повеселитися за чужий рахунок тощо [32–34]. Певною мірою це пов'язано і з матеріальною незабезпеченістю жінок, особливо молодого віку, що свідчить, що поведінка негативного характеру типова в першу чергу для потерпілих у віці до 25 років (більше 90 % негативної поведінки доводиться на потерпілих у віці до 25 років). Сприятливі ситуації для зґвалтування найчастіше створюють неповнолітні дівчата: в семи випадках насильства з десяти.

У злочинців та їх жертв часто виявляються схожі деформації особистості і стереотипи поведінки. Дослідження потерпілих з негативною поведінкою свідчить, що в його основі лежать недоліки виховання, морального формування їх особистості та в цілому вплив мікросередовища [35, 36]. Для потерпілих цієї групи характерні необачність, нерозбірливість і легковажність у знайомствах. Найчастіше жертва потрапляє в небезпечну ситуацію, не проявивши елементарного розуміння обставин, що складаються. Найбільш часті мотиви таких знайомств наступні: бажання весело провести час, скористатися автомашиною, отримати можливість переночувати, стати утриманкою (коханкою), «помститися» іншому знайомому (викликати його ревності), вийти заміж, придбати різні речі тощо. Нерідко ці знайомства не мотивовані, а викликані станом сп'яніння. Біля 45 % потерпілих у момент зґвалтування знаходилися у стані алкогольного сп'яніння, причому в 30,7 % випадків алкоголь вживався спільно.

З метою привертання уваги до себе жінка з демонстративними рисами характеру схильна до декларування власної гіперсексуальності. У розмовах з нею активно експлуатується сексуальна тема, що може сприйматися чоловіками як запрошення до інтимного спілкування. Крім того, як відмічається у [37, 38], для таких жінок типовим в критичній психотравмуючій ситуації є екстрапунтивна спрямова-

ність реагування – несправедливе звинувачення оточення в події, що сталася, уникнення усвідомлення власної відповідальності, а також спроба захистити себе і представити жертвою обставин або упередженого відношення з боку оточення.

Для жінок з астенічними рисами характеру властиве ухилення від будь-якої відповідальності, підпорядкування власних потреб потребам інших, а також підвищена емотивність. Така жінка, як правило, боїться мати власну думку, самостійність та відчуває безпорадність в самотності. Вона схильна орієнтуватися на думки оточення, підкорятися їх волі і жити їх інтересами. Жінка-астенік пасивна, безініціативна, задовольняється тим, що є доступним, не докладає ніяких зусиль, щоб щось змінити у своєму житті. Разом з цим, в структуру астенічного характеру входить сентиментальність, жалісливість, нездатність постояти за себе або чинити опір [39].

В дослідженні продемонстровано, що більше 60 % зґвалтованих раніше (до здійснення делікту) вели нерегулярне сексуальне життя, з багатомісячними періодами сексуальної депривації. Фізіологічними основами механізму поведінки таких жертв в генезисі злочину, вважає автор, є стійка відсутність сексуальних стосунків, що ставить жінку перед необхідністю усвідомлення факту їх сексуальної неспроможності, що в поведінковому плані вимагає пошуку ефективнішого сексуального поведінкового стереотипу у вигляді демонстрації гіперсексуальності або доступності тощо. Соціальна значущість сексуальних стосунків не допускає безконфліктного усунення особистості з сексуальної сфери, примушуючи жінку шукати способи задоволення своєї статевої потреби. Встановлено, що 20 % жертв насильницького статевого акту були дівчатами, переважна більшість яких (70 %) в генезисі злочинної ситуації неадекватно реагували на намагання делінквент вступити в сексуальні стосунки, причиною чого є, в першу чергу, недоліки статевого виховання.

6. Обговорення результатів дослідження

Різні типи життєвих ситуацій можуть надавати віктимогенну дію і приводити до психологічної віктимізації. Так, питання про особистість потерпілої має дуже важливе значення, оскільки проблеми взаємовідносин злочинця і його жертви до, в момент та після скоєння зґвалтування, поведінка та спосіб життя потерпілої сприяє оцінці системи рис, що характеризують жертв сексуального насильства. Потерпілих від зґвалтування традиційно поділяють на 2 групи: ті, чия поведінка в тому чи іншому ступені сприяла здійсненню злочину, була поштовхом до нього і ті, чия поведінка ніяк не сприяла здійсненню зґвалтування [40, 41]. За даними [42], поведінка 70 % жертв є нейтральною і тільки 30 % своєю поведінкою провокують злочинні дії.

Виходячи з індивідуально-психологічних властивостей та якостей, що визначають віктимну поведінку розглядають:

1. Універсально-віктимний тип: яскраво виражені риси характеру і поведінки (активної і пасивної),

що обумовлюють потенціальну уразливість індивіда у відношенні різних видів злочинів.

2. Вибірково-віктимний тип: особи, що володіють високою парціальною уразливістю (тобто, у відношенні окремих видів злочинів).

3. Ситуативно-віктимний тип: формується в результаті збігу середнього рівня віктимного потенціалу і суб'єктивно непереборних зовнішніх обставин.

4. Випадково-віктимний тип: формується в результаті випадкового збігу об'єктивних обставин і умов.

5. Професійно-віктимний тип.

За визначенням, представленим в [43, 44], для виникнення віктимної поведінки необхідні певні умови, безпосередньо пов'язані з особливостями поведінки особистості, особливостями її індивідуально-психологічних якостей, а саме:

- низький рівень емоційної стійкості, соціальної активності, впевненості в собі;
- висока фрустраційна напруженість;
- високий рівень емоційної нестабільності;
- порушення психічної адаптації;
- схильність до залежності, замкненість, довірливості, боязкості;
- схильність до зловживання алкоголем;
- нерозбірливість у виборі знайомих;
- статева розбещеність, нестійкі моральні принципи.

Водночас, в дослідженні [44] проаналізовано 418 випадків зґвалтувань. Автори підкреслюють, що ймовірність стати жертвою збільшується не тільки при наявності або відсутності індивідуальних якостей, а й залежно від часу, місця, положення, в якому опинилася людина, від стану і настрою та ряду інших умов, що у сукупності створюють віктимну обстановку. Соціальний фактор впливає на набуті фізичні, психічні і соціальні риси і якості (фізичні вади, нездатність і неготовність до самозахисту, особлива зовнішність або привабливість), які можуть сприяти непередбачуваній криміногенній ситуації і створювати умови для перетворення індивіда у жертву злочину.

Зґвалтування становить підвищену суспільну небезпеку у зв'язку з необоротністю наслідків, заподіянням потерпілому глибокої фізичної, моральної й психічної шкоди. Найчастіше (у 70 % випадків) зґвалтування супроводжується інтенсивним застосуванням фізичного насильства або характеризується чиненням активного опору з боку потерпілого. Однак у ряді випадків (близько 20 %) потерпілий опору злочинцю не чинить, оскільки подавлений його психічним насильством (погрозами). Іноді потерпілий не чинить опору тому, що перебуває в безпорадному стані (близько 10 % випадків) [45, 46]. У 24,6 % випадках завершених латентних зґвалтувань злочинці скористалися безпорадним станом потерпілих у результаті їх сильного алкогольного сп'яніння. В інших випадках гвалтівники застосували фізичну силу (64,6 %), іноді поєднану з погрозами розправи, зокрема фізичної (10,8 %). Причинами безпорадного стану потерпілих у більшості

випадків є сильне алкогольне сп'яніння, значно рідше – наявність захворювань, малолітній вік та інші обставини [47, 48].

Потерпілий і особа, що здійснює насильство, представляють взаємопов'язані частини одного явища. Взаємозв'язок відбувається на психічному рівні з участю підсвідомості осіб, будучи при цьому елементом саморегулювання поведінки сторін [49]. Певні якості особистості, що характеризують її як жертву, сприяють віктимізації індивіда лише при взаємодії з особистісними характеристиками насильника, тобто причиною віктимної поведінки можуть стати дії злочинця [50]. У дослідженні [51] відмічено, що потерпілого в деяких випадках слід розглядати як один з елементів передзлочинної ситуації. Разом з іншими її елементами потерпілий, взаємодіючи із злочинцем, може сприяти виробленню у нього вольового акту скоїти злочин, а також з'ясуванню ним наслідків своїх ймовірно злочинних дій. Як і майбутній злочинець, майбутній потерпілий часто оцінює ситуацію, що складається з точки зору своїх інтересів, в залежності від своїх моральних і психологічних особливостей, можливостей, своїх уявлень про неї, впливаючи на цю ситуацію.

Дослідження, проведені в різних країнах світу, демонструють, що положення можливої жертви, її спосіб життя, особливості поведінки в сукупності з формами і ступенем взаємозв'язків з потенційним правопорушником можуть сприяти зародженню в його свідомості злочинного задуму, стимулювати його антигромадську установку, визначати спосіб і засоби здійснення злочину.

6. Висновки

1. Таким чином, віктимологічні чинники грають істотну роль в генезисі злочинної поведінки, особливо в ситуації сексуального насильства.

2. Для жертв кримінально-насильницьких дій характерна наявність певного комплексу соціально-демографічних та морально-психологічних ознак, поява яких за певних обставин детермінує їхню типову поведінку і пов'язану з цією поведінкою більшу ймовірність, ніж в інших осіб, стати жертвою насильницьких дій.

3. Особистість і поведінка жертв сексуальних злочинів суттєво впливають на мотивацію злочинної поведінки і ситуацію, в якій вона здійснюється. Тільки комплексне і всебічне вивчення особистості злочинця і його жертви, їх взаємовідносин, об'єктивної ролі, яку кожен з них грає в протиправному акті, дозволяє зробити висновок про відповідальність винного в злочині, а також встановити обставини, сприяючі його здійсненню.

4. Знання особистісних особливостей жертви, їх ролі в розвитку злочину, аналіз і характеристика стосунків між злочинцем і потерпілим з позицій властивостей жертви та її поведінки значно розширюють можливості профілактичних програм, спрямованих на віктимологічне попередження зґвалтувань.

5. Віктимологічна профілактика є важливим елементом раціональної системи віктимологічного напрямку попереджувальних дій на злочинність шляхом усунення віктимогенних чинників злочинної поведінки, нарівні з іншим її елементом – діяльністю, спрямованою на усунення негативних наслідків від злочинної поведінки.

Література

1. Зайцев, О. О. Сексуальна злочинність серед української молоді (клініко-патопсихологічний і соціально-психологічний аспекти) [Текст] / О. О. Зайцев, О. А. Ревенок, С. С. Шум. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 144 с.
2. Чуприков, А. П. Нормальна та кримінальна сексологія [Текст]: підручник / А. П. Чуприков, Б. М. Цуприк. – К.: «Персонал», 2011. – 251 с.
3. Аномальное сексуальное поведение. Ассоц. Юрид. центр, Гос. науч. центр соц. и судеб. психиатрии им. В. П. Сербского [Текст] / под ред. А. А. Ткаченко, Г. Е. Введенского. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 655 с.
4. Батуева, Н. Г. Клинико-психопатологические и кросскультурные аспекты криминальной агрессии в судебно-психиатрической практике [Текст] / Н. Г. Батуева, А. Ю. Березанцев // Вестник новых медицинских технологий. – 2007. – Т. 14, № 3. – С. 44–48.
5. Кришталь, Е. В. Особенности личности и поведения жертв сексуального преступления и его последствия [Текст] / Е. В. Кришталь, Б. Л. Гульман // Медицинская психология. – 2008. – Т. 3, № 2. – С. 14–17.
6. Шаповалова, Н. О. Психопатологічні розлади у жінок, які зазнали сексуального насильства в дитячому та підлітковому віці, та їх психотерапевтична корекція [Текст]: автореф. дис. ... канд. мед. наук / Н. О. Шаповалова. – Харківська медична академія післядипломної освіти, Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології, 2007. – 16 с.
7. Антонян, Ю. М. Криминальная сексология [Текст] / Ю. М. Антонян, А. А. Ткаченко, Б. В. Шостакович; под ред. Ю. М. Антоняна. – М.: Спарк, 1999. – 484 с.
8. Антонян, Ю. М. Сексуальные преступления: Чикатило и другие [Текст] / Ю. М. Антонян, А. А. Ткаченко. – М.: „Амальтея”, 1993. – 319 с.
9. Зоренко, Т. И. Сексуальное насилие в аспекте уменьшаемой вменяемости [Текст]: сб. науч. тр. / Т. И. Зоренко, Г. Г. Смирнова // Насильственные преступления: природа, расследование, предупреждение, 1994. – 144 с.
10. Дышлевой, А. Ю. Агрессия как форма противоправного сексуального поведения [Текст] / А. Ю. Дышлевой // Международный медицинский журнал. – 2002. – Т. 8, № 4. – С. 69–72.
11. Дышлевой, А. Ю. Мотивация сексуального поведения лиц с психическими расстройствами, совершивших изнасилование [Текст] / А. Ю. Дышлевой // Международный медицинский журнал. – 2001. – Т. 7, № 3. – С. 50–52

12. Davies, M. Examining the Relationship Between Male Rape Myth Acceptance, Female Rape Myth Acceptance, Victim Blame, Homophobia, Gender Roles, and Ambivalent Sexism [Text] / M. Davies, J. Gilston, P. Rogers // *Journal of Interpersonal Violence*. – 2012. – Vol. 27, Issue 14. – P. 2807–2823. doi: 10.1177/0886260512438281
13. Yates, P. M. The Self-Regulation Model of Sexual Offending: The Relationship Between Offence Pathways and Static and Dynamic Sexual Offence Risk [Text] / P. M. Yates, D. A. Kingston // *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*. – 2006. – Vol. 18, Issue 3. – P. 259–270. doi: 10.1007/s11194-006-9018-z
14. Coles, J. A Qualitative Exploration of Researcher Trauma and Researchers' Responses to Investigating Sexual Violence [Text] / J. Coles, J. Astbury, E. Dartnall, S. Limjerwala // *Violence Against Women*. – 2014. – Vol. 20, Issue 1. – P. 95–117. doi: 10.1177/1077801213520578
15. Шувалова, Т. Г. К вопросу о понятии изнасилования [Текст] / Т. Г. Шувалова // *Вестник Московского университета МВД России*. – 2009. – № 5. – С. 190–192.
16. Durieux, J. Nursing practice with victims of sexual violence [Text] / J. Durieux // *Rev. Infirm*. – 2014. – Vol. 201. – P. 39–41.
17. Ludes, B. Reception of a victim of sexual violence [Text] / B. Ludes, A. Géraut // *Rev. Prat*. – 2013. – Vol. 63, Issue 4. – P. 546–550.
18. Du Mont, J. Sexual violence: what does it take for the world to care about women? [Text] / J. Du Mont, D. White // *Journal of Public Health*. – 2013. – Vol. 35, Issue 2. – P. 182–184. doi: 10.1093/pubmed/fdt045
18. Du Mont, J., & White, D. (2013). Sexual violence: what does it take for the world to care about women? *Journal of Public Health*, 35(2), 182–184. doi: 10.1093/pubmed/fdt045
19. Майоров, А. В. Виктимологическая безопасность жертв преступлений [Текст] / А. В. Майоров // *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Право*. – 2007. – № 28. – С. 58–60.
20. Krienert, J. L. Sibling Sexual Abuse: An Empirical Analysis of Offender, Victim, and Event Characteristics in National Incident-Based Reporting System (NIBRS) Data, 2000–2007 [Text] / J. L. Krienert, J. A. Walsh // *Journal of Child Sexual Abuse*. – 2011. – Vol. 20, Issue 4. – P. 353–372. doi: 10.1080/10538712.2011.588190
21. Rossegger, A. Vom Opfer zum Täter: Merkmale sexuell missbrauchter Gewalt- und Sexualstraftäter [Text] / A. Rossegger, J. Endrass, F. Urbaniok, S. Vetter, A. Maercker // *Der Nervenarzt*. – 2010. – Vol. 82, Issue 7. – P. 866–872. doi: 10.1007/s00115-010-3007-7
22. Козлюк, Л. Г. Віктимна поведінка неповнолітніх жертв статевих злочинів [Текст]: зб. наук. пр. / Л. Г. Козлюк // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. – 2009. – Вип. 44. – С. 515–520.
23. Тихомирова, Е. Д. Личность жертвы и ситуации в механизме сексуального насилия [Текст] / Е. Д. Тихомирова // *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии*. – 2009. – № 10. – С. 316–325.
24. Банных, Е. Н. Виктимологический аспект поведения женщин – жертв преступления [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. Н. Банных. – Челябинск, 2006. – 28 с.
25. Mitchell, D. Effects of Offender Motivation, Victim Gender, and Participant Gender on Perceptions of Rape Victims and Offenders [Text] / D. Mitchell, D. J. Angelone, B. Kohlberger, R. Hirschman // *Journal of Interpersonal Violence*. – 2008. – Vol. 24, Issue 9. – P. 1564–1578. doi: 10.1177/0886260508323662
26. Казьменкова, Т. В. Виктимологическая характеристика жертв преступлений, совершаемых с особой жестокостью [Текст] / Т. В. Казьменкова // *Юрист – Правовед*. – 2008. – № 6. – С. 110–113.
27. Брылев, В. И. Криминалистический анализ личности преступника и потерпевшей от изнасилования [Текст] / В. И. Брылев, Л. А. Лях // *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. – 2012. – № 1/2. – С. 19–25.
28. Зайцев, О. О. Психічна патологія в осіб молодого віку, які скоїли сексуальні злочини (діагностика, клініка, лікування та профілактика) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра мед. наук / О. О. Зайцев. – Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології, 2005. – 28 с.
29. Воронова, Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ю. В. Воронова. – Національний університет внутрішніх справ, 2005. – 21 с.
30. Воронова, Ю. В. Вплив сексуального насильства на особистість неповнолітніх [Текст] / Ю. В. Воронова // *Наука і освіта*. – 2004. – спец. вип. № 6/7. – С. 52–55.
31. Жижя, А. О. Аналіз злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи [Текст] / А. О. Жижя // *Держава та регіони. Серія Право*. – 2011. – Вип. 2. – С. 98–100.
32. Морозов, Б. В. Виктимологическая характеристика негативного поведения жертв изнасилований [Текст] / Б. В. Морозов, А. А. Давыдова // *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Право*. – 2008. – № 18. – С. 48–49.
33. Джаянбаев, К. И. Виктимологические аспекты предупреждения тяжких преступлений против личности [Текст] / К. И. Джаянбаев // *Государство и право*. – 2005. – № 11. – С. 101–103.
34. Журавлева, Ю. В. Виктимологическая профилактика изнасилований [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. В. Журавлева. – Московский государственный лингвистический университет, 2007. – 22 с.
35. French, B. H. Sexual Victimization Using Latent Class Analysis [Text] / B. H. French, Y. Bi, T. G. Latimore, H. R. Klemp, E. E. Butler // *Journal of Interpersonal Violence*. – 2013. – Vol. 29, Issue 6. – P. 1111–1131. doi: 10.1177/0886260513506052
36. Weizmann-Henelius, G. The violent female perpetrator and her victim [Text] / G. Weizmann-Henelius, V. Viemerö, M. Eronen // *Forensic Science International*. – 2003. – Vol. 133, Issue 3. – P. 197–203. doi: 10.1016/s0379-0738(03)00068-9

37. Reid, R. C. Mindfulness, Emotional Dysregulation, Impulsivity, and Stress Proneness Among Hypersexual Patients [Text] / R. C. Reid, J. E. Bramen, A. Anderson, M. S. Cohen // Journal of Clinical Psychology. – 2013. – Vol. 70, Issue 4. – P. 313–321. doi: 10.1002/jclp.22027
38. Менделевич, В. Д. Клиническая и медицинская психология. 6-е изд. [Текст]: учеб. пос. / В. Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс-информ, 2008. – 426 с.
39. Калинина, С. Б. Психологическая беспомощность и развитие жизнестойкости женщин [Текст] / С. Б. Калинина. – Тверь: Тверской государственный университет, 2011. – 123 с.
40. Одинцова, М. А. К вопросу об исследованиях проблемы жертвы в психологии [Текст] / М. А. Одинцова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Психология. – 2011. – № 18. – С. 28–31.
41. Ривман, Д. В. Криминальная виктимология: Жертвы преступлений. Мошенничество. Хулиганство. Кражи. Разбой [Текст] / Д. В. Ривман. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
42. Христенко, В. Е. Психология поведения жертвы [Текст] / В. Е. Христенко. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 411 с.
43. Ривман, Д. В. Виктимология [Текст] / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2000. – 331 с.
44. Beichner D. Modeling the effects of victim behavior and moral character on prosecutors' charging decisions in sexual assault cases [Text] / D. Beichner, C. Spohn // Violence and Victims. – 2012. – Vol. 27, Issue 1. – P. 3–24. doi: 10.1891/0886-6708.27.1.3
45. Sanjel [Text] // Kathmandu Univ. Med. J. (KUMJ). – 2013. – Vol. 11, Issue 42. – P. 179–184.
46. Дмитриева, О. А. Проблемы гендерного насилия, акушерства и гинекологии в судебной медицине [Текст] / О. А. Дмитриева, Т. М. Федченко. – Владивосток: Медицина ДВ, 2006. – 287 с.
47. Blake, M. de T. Characteristics of sexual violence against adolescent girls and adult women [Text] / M. de T. Blake, J. Drezett, M. A. Vertamatti, F. Adami, V. E. Valenti, A. C. Paiva et. al. // BMC Women's Health. – 2014. – Vol. 14, Issue 1. – P. 15. doi: 10.1186/1472-6874-14-15
48. Xu, Y. A Characterization of Adult Victims of Sexual Violence: Results From the National Epidemiological Survey for Alcohol and Related Conditions [Text] / Y. Xu, M. Olfson, L. Villegas, M. Okuda, S. Wang, S.-M. Liu, C. Blanco // Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes. – 2013. – Vol. 76, Issue 3. – P. 223–240. doi: 10.1521/psyc.2013.76.3.223
49. Берсей, Д. Д. Взаимозависимость и взаимообусловленность преступного поведения невменяемых и жертв преступления [Текст] / Д. Д. Берсей // Юридические исследования. – 2013. – № 2. – С. 43–45.
50. Tinsley, H. Rape: the victim's perspective [Text] / H. Tinsley // Journal of Family Planning and Reproductive Health Care. – 2002. – Vol. 28, Issue 3. – P. 117–120. doi: 10.1783/147118902101196351
51. Кудрявцев, В. Н. Причинность в криминологии: (о структуре индивидуального преступного поведения) [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М.: Проспект, 2007. – 173 с.

Рекомендовано до публікації д-р мед. наук, професор Чуприков А. П.

Дата надходження рукопису 10.05.2017

Козерацька Олена Андріївна, кандидат медичних наук, доцент, кафедра правосуддя, Київський державний університет ім. Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, Україна, 01601;
лікар судово-психіатричний експерт вищого кваліфікаційного класу, Київський міський Центр судово-психіатричних експертиз, вул. Кирилівська, 103-А, м. Київ, Україна, 04655
E-mail: alt0578@ukr.net